

Vijf jaar Metamorfoze

Sinds vijf jaar geleden het nationaal conserveringsprogramma Metamorfoze van start ging, zijn er meters boeken, tijdschriften, kranten en handschriftencollecties uit de negentiende en twintigste eeuw verfilmd, geregistreerd en zuurvrij opgeborgen. Chantal Keijsper en Henriëtte Reerink evalueren deze grootschalige aanpak van het conserveringsprobleem.

DE MAATSCHAPPELIJKE en technologische ontwikkelingen van het laatste kwart van de vorige eeuw hebben grote gevolgen gehad voor de werkwijze in de Nederlandse wetenschappelijke bibliotheken en aanverwante instellingen. Veel van de traditionele taken zijn ingrijpend veranderd. De term 'nationaal cultureel erfgoed' werd geïntroduceerd en zorgde voor een andere, nieuwe benadering van de collecties in musea, archieven en bibliotheken.

Een concreet uitvloeisel hiervan is het Depot van Nederlandse Publicaties, dat in 1974 in de Koninklijke Bibliotheek werd ingevoerd en waar gestreefd wordt om van elk nieuw uitgegeven boek een exemplaar voor de toekomst te bewaren.² Dankzij de automatisering konden de bibliotheken begin jaren tachtig hun collecties gezamenlijk gaan catalogiseren in het GGC (Pica). Netwerkverbindingen, e-mail en internet vergrootten en versnelden vervolgens de contacten tussen de afzonderlijke bibliotheken.

Het behoud van en de toegang tot het nationaal cultureel erfgoed werd door de politiek als een overheidstaak beschouwd. Naast structurele financiering stelde de overheid projectsubsidies beschikbaar. Dit betekende dat instellingen projectmatig moesten gaan werken. Plannen van aanpak, faseringen, deadlines, kwaliteitscontroles, rapportages en evaluaties deden hun intrede. Deze werkwijze was voor veel bibliotheken nieuw.

In de KB vindt op dit moment de coördinatie plaats van twee door de overheid gefinancierde programma's, die beide betrekking hebben op het nationaal cultureel erfgoed: Metamorfoze voor het behoud van het geschreven en gedrukte erfgoed uit de periode 1840-1950 in bibliotheken en archieven en Het Geheugen van Nederland voor de digitale toegankelijkheid van collecties in erfgoedinstellingen. Beide programma's werken nauw samen, onder andere waar het gaat om het digitaliseren van microfilms.

Het papierverval

Op 9 juni 1998 verscheen in *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad* een paginagrote advertentie waarin Nederlandse bibliotheken de nieuwe regering en het grote publiek opmerkzaam maakten op de problematiek van het massale verval als gevolg van verzuring van het papier. Deze advertentie was een initiatief van het Nationaal Bibliotheek Fonds (NBF) en was ondertekend door de UKB-bibliothe-

ken en de grote WSF-bibliotheken. De advertentie ontkende veel reacties in de pers.

Wat was er aan de hand met het papier? Door de snel groeiende vraag naar drukwerk en de mechanisatie van het drukprocédé ontstond aan het begin van de negentiende eeuw een tekort aan lompen, de grondstof voor papier. Men ontdekte dat van houtpulp snel en effectief papier te maken was. De duurzaamheid van dit houthoudende papier bleek echter beduidend minder dan die van lompenpapier. Hout bevat lignine, een stof die na verloop van tijd chemische reacties aangaat onder invloed van lucht, licht en warmte die het papier verzwakken. Bij de papierfabricage werden bovendien stoffen gebruikt, zoals chloor en aluin, die verzuring van het papier in de hand werkten. De combinatie van lignine en zuur heeft een verwoestende werking op het papier: het verbruist, wordt bros en verpulvert uiteindelijk.

Verzuring is een onomkeerbaar en doorgaand proces waardoor het papier steeds slechter wordt. Daarnaast zijn er externe factoren die het papierverval versterken, zoals luchtverontreiniging (zwaveldioxide), slechte klimaatomstandigheden (temperatuur en vochtigheid) en gebruik. Om inzicht te krijgen in de aard en omvang van het papierverval en daarvoor een conserveringsstrategie te kunnen ontwikkelen, brachten het Nationaal Archief en de KB het probleem begin jaren negentig in kaart.³ De KB ontwikkelde vervolgens een selectiescenario waarmee de reusachtige hoeveelheid verzuurde documenten stapsgewijs kon worden geconserveerd.⁴ Er werd voorgesteld bij conservering voorrang te geven aan documenten van Nederlands origine, gedrukt of geschreven tussen 1840 en 1950, aanwezig in openbare instellingen met een bewaarfunctie. Dit konden handschriftelijke collecties, boeken, tijdschriften of kranten zijn. De omvang van dit direct bedreigde papieren erfgoed bedroeg circa 2 miljoen bladen (handschriften en brieven), 600.000 boeken, 250.000 tijdschriftbanden en 5.000 krantentitels. De conservering hiervan zou volgens berekening minstens 20 jaar in beslag gaan nemen.

Metamorfoze

Dit leidde in 1997 tot actie. De toenmalige staatssecretaris van Cultuur, Aad Nuis, stelde voor de periode 1997-2000 8 miljoen euro beschikbaar voor een nationaal programma

voor de conservering van Nederlandse handschriften, boeken, tijdschriften en kranten. Dit Nationaal Programma voor Conservering van Bibliotheekmateriaal werd vernoemd naar Couperus' roman *Metamorfoze* die precies honderd jaar eerder was verschenen.

Het concept was nieuw in de bibliotheekwereld. Er waren en zijn geen vergelijkbare programma's in Europa, waarbij de overheid een aanzienlijk deel van de conserveringskosten van het papieren erfgoed op zich neemt en middels een breed nationaal programma de uitvoering van projecten in de deelnemende instellingen coördineert en begeleidt.

De coördinatie van het programma wordt uitgevoerd door het Bureau Conservering Bibliotheekmateriaal (BCB) van de Koninklijke Bibliotheek. Bibliotheken, archieven, musea en andere erfgoedinstellingen kunnen aanspraak maken op *Metamorfoze*-subsidie voor hun conserveringsprojecten. Het programma hanteert een matching van de projectkosten: de instellingen dragen 30 procent bij, de overige 70 procent wordt door *Metamorfoze* gefinancierd. Instellingen zijn zelf verantwoordelijk voor de uitvoering van de projecten. Het BCB coördineert de diverse projecten en begeleidt de instellingen bij het opzetten van een projectorganisatie en bij de uitvoering.

Voor de begeleiding van het programma heeft het ministerie van OCenW een Beoordelingscommissie van zeven deskundigen benoemd, die de projectvoorstellen die instellingen bij het BCB indienen, beoordeelt en inhoudelijk advies uitbrengt aan de minister over het programma als geheel.⁵ De eerste fase (1997-2000) van het *Metamorfoze*-programma is formeel geëvalueerd door een door de staatssecretaris van Cultuur aangestelde evaluatiecommissie. De commissie stond in het algemeen positief – met enkele kanttekeningen – ten opzichte van de door *Metamorfoze* gemaakte keuzes en ontplooidde activiteiten en adviseerde om het programma in versneld tempo uit te voeren, met name het traject Nederlandse boekproductie.⁶

De kernactiviteit van het *Metamorfoze*-programma is het microverfilmen van het originele materiaal, om in de toekomst verzekerd te zijn van een adequaat substituuat dat het originele materiaal zo dicht mogelijk benadert. Elk document wordt op microfilm gezet, geregistreerd en zuurvrij verpakt, waarna het in een geklimatiseerd magazijn wordt opgeborgen en aan het gebruik onttrokken. Voor onderzoek naar de fysieke aspecten van een document, blijft het echter in de toekomst mogelijk het origineel te raadplegen. Een deel van het verzuurde boekenbezit wordt tevens ontzuurd volgens het zogenaamde Bookkeeper-proces.

Onderzoek en publiciteit vormen belangrijke onderdelen van het programma. Naast het inventariseren van collecties gedrukte werken, handschriften en tijdschriften, doet *Metamorfoze* onderzoek naar de snelheid van papierverval, digitalisering van microfilms en de effecten van massaontzuring. Van deze onderzoeken wordt verslag gedaan in de zogenaamde *Metamorfoze*-rapporten, waarvan in 2001 het negende nummer is verschenen. Daarnaast verschijnt driemaal per jaar een nieuwsbrief, getiteld *Metamorfoze nieuws*, die het laatste nieuws over het programma en informatie over conserveringsaspecten bevat en waarin instellingen over hun collecties schrijven. De nieuwsbrief is, evenals de andere *Metamorfoze*-publicaties, ook raad-

COLLECTIE EN FOTO KB, DEN HAAG

150 jaar wereldgeschiedenis in 2300 doosjes microfilms.
Traject verfilming landelijke dagbladen.

pleegbaar op www.metamorfoze.nl. Verder organiseert het BCB workshops, studiedagen en congressen en neemt deel aan (inter)nationale bijeenkomsten over massaconservering.

Eerste en tweede fase

De eerste fase van het programma bestond uit drie trajecten: conservering van boeken uit 1870-1899, conservering van landelijke dagbladen en conservering van literaire collecties.⁷ Daarnaast was er geld beschikbaar voor onderzoek. Meer dan 40 instellingen namen tussen 1997 en 2000 deel aan *Metamorfoze*. Er was sprake van een brede landelijke spreiding: van Leiden tot Deventer en van Sittard tot Leeuwarden dienden bibliotheken projectvoorstellen in. In totaal werden in de eerste vier jaar 45.000 boeken, 50 krantentitels en 102 literaire collecties geconserveerd. Dit is een goed begin, maar nog maar een klein gedeelte van al het bedreigde materiaal uit de periode 1840-1950. Van de boeken en kranten was hiermee zes à zeven procent van het totaal geconserveerd, van de literaire collecties ongeveer de helft, terwijl andere collecties en de tijdschriften nog niet aan bod waren gekomen.

Na de succesvolle afsluiting van de eerste fase, besloot de regering voor een twee periode van vier jaar subsidie aan het programma toe te kennen (in totaal 10 miljoen euro) waarmee de lopende trajecten konden worden gecontinueerd en een begin kon worden gemaakt met de conservering van cultuurhistorische en internationaal waardevolle collecties en Nederlandse publiektijdschriften. De prognoses zijn dat in 2001-2004 nog eens 20.000 boeken (periode 1900-1909), 35 tijdschriften, 50 literaire collecties, 50 cultuurhistorische collecties en 15 internationaal waardevolle collecties zullen worden geconserveerd. Nieuw in deze fase is ook het digitaliseren van (delen van) reeds verfilmde collecties.

Microverfilming en digitalisering

Tot op de dag van vandaag geldt microverfilming als een betrouwbare conserveringsmethode. *Metamorfoze*-microfilms gaan naar verwachting zeker 200 jaar mee. Digitalisering zou weliswaar vanuit gebruiksvriendelijkheid de voorkeur genieten, maar (nog) niet vanuit conserveringsoogpunt. Standaarden veranderen in een razendsnel tempo, evenals de soft- en hardware. Dit betekent dat digitaal materiaal om de zoveel jaar moet worden geconverteerd,

hetgeen veel onderhoud vergt. Digitalisering brengt nog zoveel onzekere factoren voor de toekomst met zich mee, dat Metamorfoze vooralsnog kiest voor de microfilm als substituut voor het origineel.

Niettemin biedt digitalisering zoveel mogelijkheden in samenhang met conservering dat er in de tweede fase geld beschikbaar is gesteld voor digitalisering van reeds verfilmde literaire collecties om de toegankelijkheid te vergroten. Waar mogelijk wordt er gescand vanaf de Metamorfoze-microfilms. Tevens wordt er onderzoek verricht naar de mogelijkheden van digitalisering voor het programma. De gedigitaliseerde Metamorfoze-collecties worden centraal via het nationale digitaliseringsprogramma *Het Geheugen van Nederland* beschikbaar gesteld en kunnen lokaal door de beherende instelling op de eigen website geplaatst worden.⁸ Samenwerking tussen Metamorfoze en Het Geheugen van Nederland bevordert een brede virtuele beschikbaarstelling van het nationaal cultureel erfgoed.

Resultaten

De afgelopen vijf jaar is er veel ervaring opgedaan, zowel aan de kant van het BCB als aan de kant van de deelnemende instellingen en verfilmingsbedrijven. Metamorfoze heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de bewustwording van het papierverval. Het programma voorziet tevens in praktische oplossingen voor dit probleem en levert daarmee een belangrijke bijdrage aan het behoud van ons geschreven en gedrukte cultureel erfgoed.

Was conservering voorheen voornamelijk gericht op het behoud en de restauratie van afzonderlijke documenten zoals middeleeuwse handschriften, zeventiende-eeuwse kaarten en leren of perkamenten boekbanden, sinds de start van het massaconserveringsprogramma Metamorfoze worden er meters boeken, tijdschriften, kranten en handschriftencollecties uit de negentiende en twintigste eeuw verfilmd, geregistreerd en zuurvrij opgeborgen. Microverfilming wordt sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw toegepast als conserveringsmethode, ook wel aangeduid als *preservation microfilming*. Dankzij de technologische ontwikkelingen van de laatste decennia zijn de microfilms aanzienlijk verbeterd. Voor Metamorfoze bewaken twee kwaliteitsmanagers van het BCB de technische kwaliteit van de microfilms. Hiertoe onderhouden zij contact met de voor Metamorfoze werkende verfilmingsbedrijven. Zij controleren de gemaakte films steekproefsgewijs en beoordelen of aan de standardeisen is voldaan. Waar nodig geven zij advies.

De instellingen die aan het Metamorfoze-programma deelnemen zijn verantwoordelijk voor de inhoudelijke controle van de films: staat alles er in de juiste volgorde op, zijn er geen documenten vergeten, zijn de specifieke instructies voor verfilming goed opgevolgd.

De standaarden die Metamorfoze heeft ontwikkeld voor microverfilming staan niet op zichzelf. Het programma tracht zoveel mogelijk het gehele traject van voorbereiding van de collectie tot controle van de microfilms te standaardiseren en in richtlijnen en procedures vast te leggen. Inmiddels is er een *Handboek Metamorfoze* (in druk en digitaal) verschenen waarin al deze richtlijnen, procedures en standardeisen zijn beschreven. Verschillende deelne-

mende instellingen en verfilmingsbedrijven hebben aan dit handboek meegewerkt. Hierdoor wordt allereerst de kwaliteit van het programma gewaarborgd. Daarnaast bevordert het *Handboek Metamorfoze* dat instellingen die nog niet bekend zijn met projectmanagement in het algemeen en massaconserveringsprojecten in het bijzonder in relatief korte tijd van start kunnen gaan.

Naar verwachting zal in 2004, na acht jaar Metamorfoze, het volgende percentage van het Nederlandse geschreven en gedrukte erfgoed in Nederlandse instellingen in de periode 1840-1950 geconserveerd zijn:

Literaire collecties	76 procent
Cultuurhistorische collecties	19 procent
Internationaal waardevolle collecties	43 procent
Boeken	10 procent
Kranten	6 procent
Tijdschriften	0,7 procent

Gecombineerde aanpak

Mede door een programma als Metamorfoze is er de afgelopen vijf jaar meer aandacht geweest voor het behoud van het Nederlands gedrukte en geschreven cultureel erfgoed in bibliotheken en verwante instellingen. De methodiek die Metamorfoze hanteert heeft ertoe bijgedragen dat de bibliotheek- en archiefwereld meer vertrouwd is geraakt met projectmatig werken.

De ontwikkelingen op het gebied van fotografische en digitale technieken gaan razendsnel. Dit zal zeker consequenties hebben voor massaconserveringsprogramma's als Metamorfoze. Wellicht zal het proces in de toekomst worden omgekeerd: er worden dan eerst digitale opnamen van het originele materiaal gemaakt, die vervolgens worden omgezet in kwalitatief hoogwaardige, getrouwe microfilmbeelden (de COM-methode: computer output microfilm). Verfilming en digitalisering, processen die nu nog te vaak afzonderlijk van elkaar plaatsvinden, kunnen wederzijds van elkaar profiteren. Dit is al gebleken bij projecten waar conservering en digitalisering gezamenlijk plaatsvonden. Bovendien heeft een gecombineerde aanpak in logistiek en financieel opzicht voordelen.

We zijn nog niet klaar. Het Metamorfoze-programma dient ook na 2004 te worden voortgezet. Daarvoor is structurele financiering nodig om het programma op lange termijn te

FOTO KB, DEN HAAG

Veel gelezen, goedkoop gedrukt.

waarborgen. Hiervoor kan Metamorfoze mede profiteren van de inspanningen van het Nationaal Bibliotheek Fonds, dat ijvert voor een grootschalige aanpak van het conserveringsprobleem. Het Metamorfoze-programma biedt hier toe een beproefd kader. De ervaring heeft geleerd dat de conserveringsproblematiek zeer goed nationaal aangepakt kan worden.⁹ De ontwikkelde methodiek zou ook in andere landen kunnen worden toegepast; wellicht zou het programma model kunnen staan voor een internationale aanpak van het conserveringsvraagstuk.

Noten

1. Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op het artikel 'Het papierversal in Nederlandse bibliotheken. De aanpak van dit probleem door het landelijke conserveringsprogramma Metamorfoze', van dezelfde auteurs, in: *De Boekenwereld* 18 (2002) 5, p. 256-267. In verscheidene artikelen in het themanummer Conserveren van *Informatie Professional* 2 (1998) 10 wordt Metamorfoze genoemd en wordt informatie over het programma gegeven.
2. Zie hiervoor: *25 jaar Depot van Nederlandse Publicaties*. Den Haag 1998.
3. *Bedreigd Papierbezit in beeld. Schade-inventariserend onderzoek van archief en bibliotheekmateriaal van na 1800 bij het Algemeen Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek / Endangered books and documents. A damage survey of post-1800 archive and library material held by the General Archives of the Netherlands and the Koninklijke Bibliotheek (National Library of the Netherlands)*. Red. R.C. Hol en L. Voogt. Den Haag 1991. CNC-Publikaties 2.
4. *Papieren erfgoed in Nederlandse bibliotheken. Selectiescenario voor een nationaal conserveringsprogramma. Resultaten en kosten van een selectiescenario, ontwikkeld door de afdeling Bibliotheekonderzoek van de Koninklijke Bibliotheek op verzoek van de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, drs A. Nuis*. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1996.

ADVERTENTIE

Op 14 en 15 april 2003 organiseert Metamorfoze in samenwerking met de ECPA en Liber een internationaal congres in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag over 'microfilming and digitisation for preservation'.

5. De huidige Beoordelingscommissie bestaat uit: prof.dr. P.J.D. Drenth (voorzitter), prof.dr. J.M.H. J. Hemels, H.J. Jansen (secretaris), prof.dr. P.G. Hoftijzer, prof.dr. Leertouwer, drs. F. Maarschalkerveerd, mw. prof.dr. Schenkeveld-Van der Dussen, mw. A.F. Skolnik-Kooiman.
6. *Metamorfose van papier naar digitaal. Evaluatie van Metamorfoze 1997-2000 en vooruitblik naar 2004*, mei 2000, p. 2. De Evaluatiecommissie was samengesteld uit: mw. mr. C.I.Th Bierlaagh (secretaris), prof.dr. E. Fischer, prof.dr. M.M. Foot, prof.dr. F.C.J. Ketelaar (voorzitter).
7. Zie voor meer informatie over de verschillende trajecten het artikel genoemd in noot 1.
8. Het Geheugen van Nederland is een grootschalig, sectoroverschrijdend, door OCenW gesubsidieerd digitaliseringsproject dat beoogt de toegankelijkheid van collecties van verschillende erfgoedinstellingen te vergroten (www.geheugenvannederland.nl).
9. Voor meer informatie over het programma Metamorfoze kunt u contact opnemen met het Bureau Conservering Bibliotheekmateriaal, Koninklijke Bibliotheek, Postbus 90407, 2509 LK Den Haag. E-mail: metamorfoze@kb.nl, website: www.metamorfoze.nl.

Chantal Keijsper en Henriëtte Reerink werken voor het Metamorfoze-project, ondergebracht bij de Afdeling Landelijke Programma's van de Hoofdafdeling Research & Development van de Koninklijke Bibliotheek.